

Rejtett gazdaság, magyar valóság

ZSILLE ZOLTÁN

Fekete ökonómia

[...] Azok közül a társadalmi folyamatok közül, amelyek a ma élő — és különösen a ma dolgozó emberek élet- és munkafeltételeinek, életmódjának alakulására döntő hatással voltak és vannak, az iparosítást kell elsőnek említenünk, mégpedig a szélsőségesen centralizált formában és siettetett ütemben végrehajtott, időnként és helyenként megalomán méretű nagy- és nehéziparosítást. Ebből a szempontból a mezőgazdaság fejlődése hasonló irányba mutat: ipari üzemi és munkaszervezési elvek végrehajtásával növeli a termelés területi koncentráltóságát és termelékenységét; ennek következtében mind nagyobb teret enged át az iparnak. A mezőgazdasági eredetű népesség

Részletek a « Tanulmány vörösben és feketében » c. írásából. A tanulmány kelte: 1976-1978. Szerzőjének meghatározása szerint « alanyi szociológia a gazdasági függetlenség és a szabadulási mozgalmak forrásvidékéről ». A szerzőre vonatkozóan lásd fentebb a 9. lap bevezető jegyzetét.

sorsa pedig — akár úgy, mint mezőgazdasági munkahelyen dolgozó, akár mint a mezőgazdaságból « felszabaduló » munkaerő-kínálat sorsa — az ipari előrenyomulás mértékének és irányának válik függvényévé.

Ennek a tényszerűen lezajlott és zajló hadműveletnek fátummá és szakramentummá emelése azonban már jellegzetesen ideológiai manőver, amolyan kinyilatkoztatásféle. A társadalmi-gazdasági fejlődés mércéjévé teszik az ipar, és ezen belül a gyáripár, a nagyipar fejlődését. Ezekután már a mérőeszköz maga szabja meg, hogy milyen fejlődést lehet egyáltalán mint fejlődést mérni.

A magyarországi munkásmozgalom kezdeteitől megőrződött dogmatikus történelemfelfogás a magyar fejlődést úgy magyarázza, mint a fejlett ipari társadalmak egyedül világtörténelmi fejlődésétől való elmaradást vagy eltérést. Az elmaradottság valamilyen fejlődési vonal mentén egymásra következő állomásokon derül ki, ahová később érkezünk, vagyis lemaradtunk. Az előttünk járó országok fejlődése így saját fejlődésünk *egyetlen mintáját*, fatalisztikusan felfogott jövőnket írja le, amely mások jelenének vagy múltjának egyszerű utánzata, pontos vagy elrontott másolata lesz. Sajátossága csupán a *másolás tökéletlenségére*, a klasszikus mintáktól való *eltérésekre*, a készen kapott tervek gyakorlati megvalósításába becsúszó *hibákra*, a körülhatárolt feladatok végrehajtásának *fogyatékoságaira* korlátozódik.

Ebben a vas-determinista, pre-determinista, egy-utas, vas-utas felfogásban egy egész nemzet degradálódik a *világtörténelem*, a világpolitika és a világgazdaság *kisinasává*, cselédjévé, amelyben a társadalom legkülönbözőbb területein és szintjén tevékenykedők is csak egyszerű *végrehajtó közegek*, valamilyen központ helyi *reszortfelelősei* lehetnek. [...]

Keleti amerikanizálódás

A modern magyar társadalom erőszakos hódítás szülötte. A rendi szerkezetű « bennszülött » társadalmat az ipari civilizáció az idegenlégió módjára, rajtaütésszerűen

szállta meg. Késői volta miatt is, a meghódítandó társadalom rendi szerkezete miatt is — abból kiindulva és ahhoz igazodva — csak olyan ipari civilizáció lehetett, amelynek technológiája újtípusú és éppoly messzevan a vele egyívású (bár vele sosem egyenrangú) gazdasági liberalizmustól és polgári szabadságtól, mint maga a rendi társadalom. Itt az iparosítás úgy jelenik meg, mint a gazdaság *hadviselése*, vagy hadviselés a gazdaság ellen; a háború folytatása más eszközökkel, katonai-bürokratikus rendben, a mozgósítás állapotában.

A technológia persze csak terv, amely alanyokat és eszközöket kíván. Alanyai lehetnek teljesen a régiek, a hagyományos társadalomvezető rendek, akik az új technológiában uralmuk stabilizálásának és kiterjesztésének modern módszerét ünneplik; lehetnek teljesen újak és jövevények, akik a kiürített és megtisztított hivatalokban gyakorolják a megszerzett hatalmat, és természetesen lehetnek vegyesen újak és régiek. A kísérlet anyagát és eszközét a tradicionálisan alárendelt helyeken lévők és az oda lesüllyedők fogják adni.

A történelem tanulsága szerint az iparosítást rendi szerkezetben vagy legalábbis a rendi szerkezet jelenléte mellett könnyebb megoldani, minthogy ily módon a társadalmi átalakulás költségeihez, az iparosítás köztereihez olyan rétegek is hozzájárulnak, amelyek közvetlenül esetleg nem érdekeltek, sőt ellentétes érdekeltségűek, de tradícióik emlékeztetik, felkészítik őket erre a hagyományos, történelmi « adófizető » szerepre.

Ezek az imerializmus-kori, civilizáló technológiák kezdetétől fogva elsődlegesen *politikai programok*, amelyek azonban hol ökonómiai, hol szociális félálarcukat mutatva hámba fogják és egymás ellen játszák ki « polgári » és « proletár » támogatóikat és eszközeiket. A *keleti amerikanizálódás*, a társadalom nagyüzemesítése és bürokratikus hierarchizálása behatol minden réteg életébe, de miként a rendi szerkezet jellegzetességei, ez sem fogja át a társadalmat egészében. Ugyanígy az anyagi és szellemi produktivitás, a szakszerű munka, a gazdálkodás és birtokszerzés *polgári társadalmi formái is* csak a tevékenységek és kapcsolatok bizonyos területein érvényesülnek.

A társadalomban élő, érvényesülő struktúrák egyike sem általánosan kiterjedt szerkezet, társadalomrendszer tehát, hanem *a rendi társadalom szervezeti kereteibe, alapformáiba, «emeleteire» települt bürokratikus struktúra*. Ez, *Erdei fogalmával, inkább magas szerkezetnek tekinthető, a polgári társadalom pedig inkább alacsony szerkezet, az előbbinek alárendelt, ahhoz igazodó szerkezet*.

A két társadalom között bizonyos munkamegosztás alakult ki. Az előbbi a politikai, államigazgatási tevékenységeket és szerepeket tölti be; ide tartoznak az etatista bürokrácia helyi nyúlványai, végvárai is: a termelő kisüzemeket tömörítő és ellenőrző felügyeleti szervek, gazdasági hatósági egységek; az állami vállalatok vezetése. *A felső szerkezet gazdasági szerepe tehát a gazdaság parancsnokolása: a gazdaságpolitika*. Ami a társadalom gazdasági életét, a szorosabban vett termelést illeti, ez az egészében alárendelt polgári társadalom szerepe, amelyet a kisüzemek, a magán- és szövetkezeti szektor töltenek be, valamint azok az állami vállalatokon belül is elkülönülő szerves egységek, amelyekre mindennapi működése során a vállalat valójában szétesik és amelyek több-kevesebb önállósággal szintén kisüzemként funkcionálnak, a hatósági felügyelet és egy belső feketepiac által egyaránt szabályozott tevékenységet folytatva.

Az egyes rétegek helyzetének és viselkedésének magyarázatát abban lelhetjük meg, hogy milyen mértékben, milyen eséllyel és milyen szereppel kapcsolódhatnak az egymás mellett és egymás fölött épülő struktúrákhoz. A szociológiai státusok többfélesége alapvetően abból a furcsa helyzetből ered, hogy társadalmunk egyrészt a gazdaság, a munka és a kultúra heterogén és decentralizált világának — egy mélytársadalomnak — másrészt a rátelepülő, centralizáló, egységesítő civilizációs technológiának, a politikát, igazgatást és ideológiát magában foglaló *hivatalos vagy magas társadalomnak dichotóm rendszere*.

Az utóbbi arra törekszik, hogy a társadalmat totálisan átfogja és a dichotómiát egyértelmű fölérendeltséggé változtassa. Minthogy azonban képtelen erre — és ezt mindig jelzi a liberalizmus hangoztatása, sőt a liberalizmus volta-

képpen szintén « fekete » gyakorlata is —, maga is táplálja a társadalmi psziché legáltalánosabb, mert nyilvánvalóan szervi eredetű elváltozását: a *skizofréniát*.

Az észlelés legáltalánosabb evidenciája, hogy az életben minden központilag szabályozott, előírt és ellenőrzött, s így a magatartás egyedül ésszerű alapelve csakis a kvietizmus lehet, hiszen a felsőbbség döntésével minden eldőlt. A minden szituációban érvényesülő vertikális és oda-vissza függés, a kapcsolatok hierarchiájának felfelé és lefelé folytatódása ugyanakkor általánossá teszi az ellenkező értelmű evidenciát is, azt, hogy az elfojtott, de elemi erővel mindig előzúduló spontaneitás és az autonómia *megszüntethetetlen*. Megszüntethetetlen, mert forrása a totális tervezés és az abszolút függőségi rend abszurditása. Ezért mégis mindenki a maga szerencsájének kovácsa, mert akinek az úr hivatalt adott, nem biztos, hogy észt is adott, s így, ha megadtuk a királynak, ami a királyé, saját fejünk után kell mennünk.

Ezzel függ össze a mindennapi gazdasági ideológiák eklekticizmusa is. Az okoskodások olyanok, mintha a klasszikus és a modern intervencionista közgazdaságtan műhelyeiből összeszedett alkatrészekből barkácsolták volna őket. Sok gazdasági funkcionárius és termelési főnök úgy viselkedik, mintha a gazdasági élet nem volna több a gazdaságpolitika, a tervek végrehajtásának színterénél és eszközénél, amelyben van ugyan áru, pénz, költség és hozam, tőke és munkaerő, de ezek viselkedését és az összefüggést közöttük voltaképpen ők teremtik célkitűzéseikkel, határozataikkal, pusztá létükkel. Az a véleményük, hogy a dolgok belső természetére, a gazdaság sajátos törvényeire való hivatkozás mögött többnyire visszahúzó erőket, fegyelmezetlenséget kell feltételezni, mert hiszen a terv — törvény.

Miközben azonban döntenek, parancsolnak és tiltanak — és nemcsak azt hiszik, hogy mindenben dönthetnek, hanem úgy gondolják, így is *kell* tenniük, mert másképp megáll az élet — az olykor felkavarodó káoszban, a napi katasztrófák közepette, lelkük mélyén ott szunnyad valami klasszikus hit, a bizalom abban, hogy valamiféle automatizmus majd helyreállítja az egyensúlyt, túllendít a bajo-

kon és kiküszöböli (ezáltal utólag tulajdonképpen lehetővé is teszi) az esetleges hibás döntések és tévedések következményeit.

A gazdaság minden egyes életjelenségét igazolásnak tekinthetik erre a fatalizmusra és egyúttal felmentésnek voluntarista gyakorlatukra is. Mert megy a kocsi.

A társadalmi tények alvilága

Természetesen nem igaz, hogy egy társadalom gazdaságát tetszés szerint lehet alakítani és formálni, bárki kénye-kedve szerint. Mert nem lehet.

És az sem igaz, hogy valamely isteni vagy materiális vastörvény következtében mindig helyreáll a rend, megőződik a harmónia, s ezért nem lehet tönkretenni és elpusztítani. Mert lehet.

Vizsgáljunk meg bármely romboló hatású döntést, amelynek katasztrófával kellett volna járnia, s a támadást szenvedett tevékenység, ágazat, szektor, ügy, terület mégis él, sőt működik, eredményeket mutat fel. A rejtélyt azok a tények magyarázzák, amelyek a hivatalos gazdaság, a hivatalos társadalom, következésképpen a nyilvánosság számára nem léteznek, nem részei azoknak: *a spontaneitás birodalma*.

Ezért ezek a tények el is rejtik, a köztudat-alattiba süllyesztik nemcsak a katasztrófákat, amelyek valóban és mégis bekövetkeztek, hanem, mint a jéghegyeknél, az eredmények legnagyobb, nem látható részét is.

A veszteségek is, az eredmények is jórészt a hivatalos társadalmon kívüli szféra tényvilágában, az itt mozgó embertömegek életében számíthatók ki pontosan. A veszteségeket azok a javak jelentik, amelyekről ezek az életek megfosztattak, amelyeket a folyamat megsemmisített, amelyeket meg sem lehetett termelni, amelyeket munkarejük egyszerű újratermelésére hoztak létre, de amelyből a nagy feladatok megoldására elvontak tőlük és ezért újra meg kellett termelniük. Javak, amelyeket munkaidőben, munkaköri kötelességként és azon kívül túlmunkaidőben és szabadidőben hoztak létre.

Itt, a társadalmi tények « alvilágában », az emberek életében vonhatjuk meg a gazdaság valóságos mérlegét, s derül ki, hogy milyen eredményeink vannak.

A hivatalos gazdasági intézményrendszer elsődleges funkciója tehát politikai: *az uralkodó értékrend szerint, az egyenlőtlenségeket rendszerező osztályozás alapján, bővítetten újratermelni és konzerválni a társadalomban kialakult hierarchiát*, mind a társadalmi rétegződést, mind pedig a területeket, szektorokat és ágazatokat reprezentáló gazdasági intézmények alá-fölérendeltségi viszonyait és az intézményeken belüliek rangsorát illetően. Ezt a feladatát a kényszerrangsoroló intézményrendszer a *tervszerű aránytalan fejlesztés programjával hajtja végre*, melynek alapelve a *nem értékarányos csere*.

Ez az egyes emberek, csoportok, mesterségek, övezetek és vidékek számára annyit jelent, hogy hozzájárulásuk mértéke a társadalom gazdaságához és emelkedéséhez, munkálkodásuk eredménye és értéke nincs arányban és nincs is közvetlen összefüggésben azzal, hogy ezekből a javakból, és ami még fontosabb, a személyes és közösségi boldogulás eszközei feletti uralomból miként részesednek.

Hála a gazdasági élet heterogenitásának, teljesen egyértelmű helyzet alig van. A nem értékarányos csere a gazdasági magatartásnak mégis két alapvető típusát hozza létre: az egyik a hierarchikus előmenetel, és, ha már elértük vagy örököltük, a hierarchikus polcon megkapaszkodás stratégiája; a másik, a plebejus stratégia: a cserearányok javítása, vagy ha ez nem megy, akkor az adott árszínvonalon az értékesítés növelése, magyarul a több munka « öröme ».

A termeltető, az irányító, a munkaadó egyetlen konkrét gazdasági ügyben sem érdekelt közvetlenül. Nem érdekelt a több-termelésben, csak a tervelőirányzatok teljesítésében, amely a mennyiség *hasszámát* és a nem értékarányos csere árfolyamát rögzíti. Vezetői pozíciója az első és legfőbb parancsolat teljesítésétől, a legáltalánosabb *politikai feladat* végrehajtásától függ, amely a főnöki egzisztencia sine qua non-ja: fenntartani a rendet, vagyis mindenkit,

minden körülmények között és minden áron dolgoztatni, felügyelet alá helyezni. A gazdasági részletkérdések csak ezután következhetnek. A munkaadónak anyagi érdekei fűződnek ahhoz, hogy olcsóbban dolgoztasson, mert a kevesebb bér még jobban az igazgatás javára billenti a mérleget, kedvező irányban növeli a csere aránytalanságát, a több-termelés viszont a tervezett bérkeret (és pótkeret) szigorúan büntetett túllépésével jár, ami összezavarja a mesterségesen kialakított sorrendet. [...]

A termelés mennyiségi és minőségi növekedésében csak azok érdekeltek, akik az élethez szükséges javakat munka erejük — képességeik és termékeik — eladásával, és csakis azzal szerezhetik meg. Ők is csak addig a fizikai, biológiai és morális határig, ameddig az értékesítés még elfogadhatónak, dolgozni még érdemesnek látszik.

A növekedésben több-kevesebb közvetítésen keresztül persze érdekeltek az irányítási pozíciókban lévők is. Elvileg hívei is annak, hiszen minden növekedés szabályszerűen és általában a különbségek növekedésével, saját helyzetük abszolút és relatív javulásával is jár. Különösen abban az esetben, ha a termelés-növekedés a bérek befagyasztása vagy megtakarítása mellett megy végbe, kedvelt jelszavukkal: a termelékenység fokozásával.

A kontraproduktív gazdaságirányítási szisztéma termelésének és önfenntartásának rejtélyéhez akkor jutunk közelebb, ha megértjük, hogy minden gazdasági ügyletben és minden szinten — a törpe tsz-ektől a gazdaság nemzeti bajnokságának első ligás csapataiig, Csepelig, a LKM-ig, Horváth Edéig, az új sztahanovistákig, sőt bizonyos fokig még a gazdaságirányítás központjáig is — ugyanazok a szereplők, emberek és intézmények kerülhetnek a munkaerőt eladó, a munkavállaló, a termelő, vagy legalábbis a termelés végrehajtásával megbízott szerepébe, de kerülhetnek ugyanakkor a termeltető, a munkaadó, a munkaerőt és terméket vevő, az irányító szerepébe is. Ezért van az, hogy a hivatalos- vagy tervgazdaság szereplői között is jelentős számban vannak és a közvetlen termelés felé haladva [...] egyre jelentősebb mértékben elkülönül-

nek és mozgásba jönnek a produktivitásban érdekelt erők. Ők azok, akik a tervgazdaságon kívül megteremtik vagy kikényszerítik a félhivatalos és nem hivatalos gazdasági tevékenység intézményrendszerét, a nem értékarányos csere hatósági árrendszerétől eltérő árakat, a «szabad» (vagyis fekete-) piacot, a nagyobb gazdasági függetlenség törekvéseinek terrénumát. Ezek a területek lesznek a hivatalos gazdaság réseiben, alvilágában és a gazdaságba bevont területeken kívül a *fekete ökonómia* területei, az agyonszabályozott viszonyok megváltoztatására irányuló tevékenységek, szervezeti formák és mozgalmak területei: *a voltaképpeni gazdasági élet*.

A fekete ökonómia talaja a kisüzemek világa, nagyüzemen kívül és belül; a szövetkezetek világa intézményesülten és nem intézményesülten; a népgazdaság spontán újjászerveződése; a nem hivatalos, *fordított redisztribúció*.

A fekete ökonómiával születése pillanatától számolni kell, s a hivatal számol is vele, igyekszik betervezni hatását saját működésébe. Innen adódik az a látszat — s ezt a bürokrata illúziót reklámozzák is — hogy voltaképpen ezt is a hivatalos politika hozta létre. A gazdaság élete azonban természetesen megelőzi a gazdaság igazgatását, legfeljebb fekete *kereszttségét* kapja attól. A hivatalnak tehát először is tudomásul kell vennie létezését, egyezkedni vele, vagy megkeresni azokat a módszereket, amelyekkel befolyása megszüntethető. Még úgy is, hogy az eredeti célkitűzésekhez, a tervszerű rendhez, az eredeti preferencia-sorrendhez és a nem értékarányos cseréhez a fekete ökonómiába való behatolással, sőt újabb «fekete» szféra létrehozásával jut el. [...]

A munkahely visszafoglalása, avagy a harmadik ökonómia

Az *első vagy hivatalos ökonómia* tehát a gazdaságpolitika megvalósításának színtere, a tervek végrehajtásának apparátusa, a hatósági ár- és bérskála, a kiemelések és programok, a szubvenciók, dotációk és adók rendszere, az ollók (ipari-agrár, város-falu, nagyüzem-kisüzem, stb. ollók), a tervezett nyereségek és veszteségek szisztémája,

a hivatalos, főállásban végzett munka normarendszere és üzemi szervezete. A főszereplők a gazdaságirányítás központi szervei, ezek helyi apparátusai, a vállalati szervek, illetve az alkalmazottak. A viszonyok tartalmát az utasítás-végrehajtás jellegű cselekvések együttese adja. [...]

A hivatalos vagy első ökonómia egyszersmind a *hiány és a fölösleg*, az áru- és munkaerőhiány, az áru és munkaerőfölség termelésének, a *szervezetlenség, a szükségállapot újratermelésének a gépezete*. Ezért az itt veszteglő termelési erők — most már a hivatalos munkaidőn túl — magukhoz vonzva a hivatalosan eleve kívül maradt erőket és csatlakozva azokhoz, újra mozgásba jönnek, hogy megtermeljék azokat a javakat, amelyeket az első ökonómia nem képes és nem akar megtermelni. Ezzel munkaalkalmat, jövedelemszerzési lehetőséget is teremtenek azoknak, akik sem a javakhoz, sem a jövedelemhez nem jutnak hozzá az első ökonómia szűk keretei között. Ebben a *második ökonómiában*, amely a mellék- és másodállásokat, a munkaviszonyon kívüli szerződéses és alkalmi munkákat, a summás és napszámos munkákat, a családi gazdálkodás és fusizás árutermelő tevékenységeit is felöleli, az *alapforma a hivatalos gazdaságba beékelődő, vagy annak meghosszabbítását jelentő túlórázás*. Ez szabja meg az egész második ökonómia jellegét, vagyis hogy az törvényesen vagy szokásjogszerűen magasabb túlóra-pénzért, « szabad »-piaci áron végzett tevékenységek területe.

A második ökonómia meglehetősen ellenőrzött és korlátozott terület. Gazdasági erejét, egzisztenciális biztonságát növeli ugyan benne a munkavállaló, de részben a verseny miatt, részben a kockázatos vállalkozások miatt, részben szervezeti idegensége miatt ehhez a többletjövedelemhez gyakran csak sokkal intenzívebb, erejét jobban sziszakmányoló munkával, függősége növekedése árán jut hozzá.

A *harmadik ökonómia* területe azonos az elsőével. Az itt kezdeményezett küzdelmek célja közvetlenül a hivatalos viszonyok megváltoztatása, olyan erőviszonyok, olyan hatalmi konstelláció kialakítása, amelyben jobb körülmények között lehet a garantált bérhez, a törvényes juttatásokhoz és a kiharcolt kedvezményekhez jutni, vagy pedig

a munkát, a munkaerőt a résztulajdonos, a kisvállalkozó jussaként értékén, vagy közel értékén lehet megfizettetni. A harmadik ökonómia ezért közvetlenül kapcsolódik a szabadságmozgalmakhoz, az üzemi és társadalmi viszonyok demokratizálásának törekvéseihez, a *fekete alapon vörös történelemhez*.

A munkaadók és a munkavállalók között változatos módszerekkel folyik a harc a tulajdonért, a hatalomért, a befolyásért és mindenekelőtt az időért. A tét, hogy a munkás ideje, — ez az anyagi, kulturális és morális érték — hivatalos munkaidővé változik-e, amelyben elveszti a munkaereje és személye feletti rendelkezés lehetőségét, vagy pedig szabadidővé, amelyet saját hasznára, birtoka és személyisége univerzális és szabad építésére és művelésére használhat fel.

A harc gazdasági frontján a munkaadónak az a törekvése, hogy a munkaerő-piac korlátlan és feltétlen ellenőrzését megszerezze, vagyis mint piacot a hivatalos munkaidőn belül és kívül egyaránt megszüntesse, központi ellenőrzés alá vonja, döntsön felhasználásáról vagy használaton kívül helyezéséről, működésbe hozatalát igazgatási aktussá változtassa, a munkaerő árát pedig bürokratikus szabályozza és rögzítse.

A munkaerőért folyó harcban a *munkavállalók célja* az, hogy a rögzített, vagy a normarendezés és gépesítés következtében esetleg csökkenő munkaerő-ár mellett minél több munkaerőt takarítsanak meg, vigyenek haza, vagy használjanak fel saját szükségleteik szerint, még a hivatalos munkaidőn belül, kivonják a munkaadó felügyelete alól, függetleníttve munkakörüket az előjárók döntéseitől. A harc eredménye, majd bázisa a munkavállaló résztulajdona, az első ökonómiától elfoglalt, visszafoglalt birtokrész, a « *második otthon* ».

Ez azt jelenti, hogy a munkahely, az üzem otthonossá, a munkás otthonához hasonlóvá válik, berendezkedik benne, mint saját műhelyében, mint saját földjén, ízlésének, adottságainak és tudásának megfelelő és kifizetődő munkafajtákból alakítja ki a profilját, a munkavégzés ritmusát egyéni ritmusához próbálja idomítani, egyszóval a munkaidőt életének elviselhető részévé igyekszik tenni,

részben azért, hogy saját idejévé, *szabad idővé* teszi. Ebben a szabadidőben étkezik, pihen, ügyeit intézi, kapcsolatokat teremt és azokat fenntartja, közéletet él, kapcsolódik, sőt ünnepel, információkat szerez, érdekeinek védelmét, a szolidaritás nem hivatalos szervezeteit szervezi — vagyis *nem dolgozik*.

Ez sokszor egészen köznapi és munkaügyi értelemben vett szabadságmozgalom a szabad mozgásért, a szabad napért, a szabadidőért, az éves szabadságért.

A hivatalos munkaidő felszabadításának, visszaszerzésének legfőbb és legtömegesebb célja azonban a termelés, az önálló, magán, vagy szövetkezeti vállalkozásban folytatott termelő munka.

Ennek klasszikus tisztaságú esete — a *tulajdonképpeni harmadik ökonómia* — a saját vállalat részére végzett és munkakörbe vágó tevékenység, de már egy másik, mondjuk kiegészítő szerződés alapján, amely voltaképpen a munkaerő szabadpiaci árfolyamának befolyása alatt történő *nem hivatalos béremelés*. Hogyan bonyolódik le egy ilyen tranzakció? Egy-egy munkás, munkacsoport, műhely, üzem vagy gyáregység, körzet vagy ágazat önálló vállalkozóként vagy szállítóként tárgyal saját feljebbvalóival. Az így kialakuló kapcsolat kereskedelmi jellegű: nem munkaerőt kínálnak tulajdonképpen megvételre, hanem valamilyen félkész-, vagy készterméket, valamilyen szolgáltatást, néha csak valamilyen értékes információt. Ez a termék, ez az áru természetesen nincs « felárazva » egy intézményen belül és nem is lenne eladható, de ha a kapcsolt árut, a munkaerőt nem fizetik meg benne, akkor a hiánygazdálkodás logikája szerint a termékről azonnal leperog az emberi munka, bomlásnak indul és eltűnik.

A felszabadított munkaidőben folyó további termelőmunka eredményei már kikerülnek az egymással harcoló, első és harmadik ökonómia ringjéből, a *második és ötödik ökonómia* színterén tűnnek fel, vagy ha úgy tetszik, ezek benyomulását jelzik ide: alig kibontakozó összefonódását a pluralizált gazdasági élet különböző területeinek.

A « második otthon » — a munkahely és a termelési eszközök — az önálló termelés (« a fusizás ») helyévé és eszközévé válnak, a háztáji és kiegészítő gazdaság szerves

részévé és tartozékává. Termékei, akár a második ökonómia piacára, akár a családi fogyasztás raktárába kerülnek, a hol ebben, hol abban hiányt szenvedő közösség önellátását szolgálják. [...]

A legnyomorúságosabb körülmények között, a legalsóbb, alsórendi pozíciókban [a mezőgazdaságban] a konkrét küzdelem tulajdonképpen még a harmadik ökonómia megteremtéséért folyik, mert itt még a hivatalos is harmadiknak számít. A munkához való jogért is harcolni kell: nemcsak a második ökonómiában — mert a munkás házatája is hatóságilag szervezett és ellenőrzött második munkahely (a háztáji munkát is szervezik), — hanem az elsőben is, amelyben munkaadójuk, a mezőgazdasági üzem is, a « mindenki más munkása » szerepét játsza. A spontán megmozdulások bérkövetelése sok esetben még csak a hivatalos bér, szabadságkövetelése meg legtöbbször csak elvi követelés. Az a siker, ha visszalopják a jog szerinti járandóságot, kizsebelve a főnököket, ha betartják az írott szabályokat és megállapodásokat, s ha elégtételt vesznek a kárvallottak és megalázottak sérelmeiért.

A szabadság persze nemcsak itt, hanem a társadalmi élet minden területén és minden szintjén, általában is, a *nem cselekvés szabadsága*, a sztrájk, a nem proklamált opposíció, a nem szervezett és nem deklarált engedetlenség és legvégül és legfőként a szabadulás legsikeresebb harci módszere, a harmadik ökonómia legelementárisabb és legátfogóbb mozgalma: a *munkaerővándorlás*. Ez a mozgalom a munkavállaló helyi és személyes függőségét elvileg az *egész munkaerőpiactól* (valamennyi létező, egymással is marakodó, s amennyire termelő szerepet játszó, annyira szintén függő helyzetben lévő munkaadótól) való függőséggé változtatja. Még a hivatalos gazdaságot is elvileg függő helyzetbe hozza az egész munkás-társadalomtól, amennyiben az alku sanszait a tényleges piaci maximum és minimum határáig tolja ki. A röghöz kötöttek és izoláltak provinciális szabadsága, a függés « lógássá » változtatása ezáltal társadalmi méretű polgári szabadsággá, a « meglógás » lehetőségévé változik. A gazdasági színjáték minden néma figurája megtanulhatja a szöveget, amelynek révén leszámolhat statiszta szerepével; s miközben a vég-

elszámolás fináléjában működésbe hozza az igazgatási apparátus legkülönbözőbb szerveit, maga is rendezővé válik.

Hogy merre vezet a menekülésre korlátozódó szabadulás útja? *Ez az évtized kérdése.*

A negyedik és ötödik ökonómia az ingyenmunkák területe. A negyedik ökonómia létrehozásának célja, hogy a második és harmadik ökonómia területén saját tulajdonba vett, felszabadult munkaerőt ismét visszaszerezze, foglyul ejtse. Tulajdonképpen a *hivatalosan kezdeményezett és szervezett, hivatalos ellenőrzés alatt folyó ingyenes túlmunkák rendszere, sajátos mozgalmi jelleggel.* [...]

A negyedik ökonómia ingyenmunkáinak különböző válfajai vannak; legtöbbször alkalmi taktikai döntés, hogy a társadalmi munka vagy a munkaverseny-forma felel meg jobban a helyi sajátosságoknak és adottságoknak. Van úgy, hogy a *fájront* után, mintha mi sem történt volna, egyszerűen tovább folytatódik a munka, ki-ki végzi szokásos munkáját (vagy ha mást, mindenképpen a tervbe illeszkedő tevékenységet) — csak éppen ingyen. Ez az abszolút tiszta haszon, mert nemcsak a túlórapénzt, a rendszer bért is megtakarítják.

Más esetben rendszerint valamilyen kiegészítő tevékenységről van szó, segéd- és kisegítő munkáról, például a takarítás szép ifjúsági feladatáról. Ez már nem az első ökonómia kiterjesztése, de mindenképpen a második visszaszorítása, mert ezekért is egyébként fizetni kellett volna.

Újabb típus az, amikor a közösség, a társadalom átválalja az államtól az ajándékozó szerepét és saját magát ajándékozta meg. A községfejlesztési adókból, végül is valamennyiünk adójából, munkájából történő infrastrukturális beruházások ugyanis szabályszerűen mint az állam ajándéka jelennek meg, óvodák, iskolák, üzletek, utak képében.

Egy faluban azonban az üzemek által dolgozóik után kifizetett adókból és a dolgozóknak saját maguk mint lakosok után fizetett adóiból, tehát ugyanazoknak dupla adóiból, törvénytörően nem a faluban épülnek utak,

vízművek, csatornák vagy ABC-áruházak, hanem a járási székhelyen, a megyeközponban, esetleg Budapesten — metró. Marad a társadalmi munka lehetősége. A tsz dolgozói kétszer pénzben, egyszer munkában fizetnek, s a tsz központtól nem messze megépítik ajándékukat, az ABC-áruházat.

A negyedik ökonómiában « önként » vállalják a munkások a szolgálatot. Nem a főnökök parancsára: parancsolatra. Valami kétségbevonhatatlan szent, ideológiai vagy kétségbevonhatatlanul kollektív, morális parancsra, amelyet megtagadni nemcsak « saját érdekeik » fel nem ismerése, nemcsak a jótevőkkel szembeni hálátlanság, nemcsak az ismerős, ismeretlen és absztrakt társakkal szemben bűn, hanem — ezen a földön — saját üdvösségük ellen való véték. Ez az áldozat kötelességgé változásának pszichológiája.

A gazdaság politikájában érvényesül az a felismerés, hogy a hivatalos gazdaságba nem érdemes bevonni minden területet és minden tevékenységet, amelyen és amelyből emberek élnek. Nem érdemes megszervezni minden munkát, amelyek egyébként fontos, sőt nélkülözhetetlen szükségleteket elégítenek ki. Nem érdemes, ha ezek megszervezéséből — hivatalos gazdasági intézmény felállításából — nincs haszon, mert a haszon éppen abból adódik, hogy nem szervezik meg, de a létezés kényszere, az élet akarása miatt később mégis, úgyis megszerveződik, s az eredmények ekkor már ugyanúgy bevonhatók a hivatalos gazdaságba. Ennek a gazdaságon kívüli szférának és egyben az ingyenmunkák szférájának másik nagy területe az *ötödik ökonómia*.

Az ötödik ökonómia területét az önellátó kistulajdon ingyenmunkáinak szervezeti egységei alkotják, egymással lazán összefüggő, spontán szövetkezetben, amely szövetkezés tartalmát a munkaerő, a munkaeszköz és a termékek adás-vétele, vagyis ajándékozási viszonyai határozzák meg.

A nemzet mezőgazdasági, ipari és építőipari termelésének alig megbecsülhető és alig túlbecsülhető hányada folyik ebben az ökonómiában, bonyolult kapcsolatban valamennyi többivel. Bármennyire policentrikus legyen is egy-egy család vagy egy-egy ember tevékenysége, több-

nyire ez, az ötödik határozza meg legstabilabb, legmindennapibb szerkezetét és karakterét. Általában ennek eredménye, sokszor egyedüli célja és megtestesülése a gazdaság, a birtok központja, vagy maga a birtok: a felépített, megőrzött és lakhatóvá tett otthon.

A mai napig sem győztes polgári társadalomban — a marxi értelemben vett polgári társadalomban — az individuum biztonsága: a birtok biztonsága, a berendezkedés autonómiája, az otthonlét szuverénitása. A birtok az a terület, ahol a maga ura az ember, ahol otthonosan mozog, ahol szabadságában áll eldönteni, hogy mit tesz és mit nem, ahol javai, sőt privilégiumai vannak, ahol *polgár*.

A polgári társadalomban elfoglalt helye, rangja, méltósága függ a birtok, az otthon nagyságától. Attól, hogy mekkora és hány olyan terület van, amelyen otthonosan mozog, amelyen jelen van, amelynek javaira polgári léte — részben jóléte — alapozódik. Attól, hogy bevont-e életfeltételei közé munkája feltételeit, otthonává tette-e munkája helyét, tudja-e használni a közellátás és szolgáltatás intézményeit? Egy további kérdés, hogy mekkora ennek a birtoknak az autonómiája, mennyiben váltódik át gazdasága gazdasági függetlenséggé, gazdasági függetlensége szabadsággá, joggá, független cselekvéssé és gondolkodássá?

Egy vállalat törzshelye, egy szövetkezet kulcspozíciója, egy erős háztáji gazdaság, s az intenzív munkával járó magas jövedelem egzisztenciális alapot adhat a tekintélyes polgár életéhez. Önmagában azonban törékeny alapnak bizonyul, akárcsak az a tőke, amelyet egyetlen gazdasági ágba fektettek be, — mindent egy lóra — amely nem mobilizálható, s így a piaci és politikai változásokra érzékenyebb; egy dekonjunktúra hatására teljesen elértéktelenedhet és csődbe juttathat.

A munkaadó, aki kölcsönt, üzemi eszközöket, időt vagy semmit sem nyújtott az önellátó, házépítő vagy háztájizó munkásnak, adósaként, hálás lekötelezettjeként vagy egyszerűen a mozgásképtelenség kiszolgáltatottjaként bánhat

el vele: felügyeletet szerez a szabadidejére, vétójogot költözködésére, szájkosarat panaszára és engedetlenségére, az egész embert bepaszírozza szervezeti személyisége mögé, formális szerepébe, s a többit ennek rendeli alá. Jobbágyot csinál belőle az üzem számára, háziállatot a családja számára.

Az autonómia és maga a gazdasági biztonság, a jómód is, nemcsak és nem elsősorban a birtok tényleges és potenciális nagyságával van összefüggésben, hanem a birtok szerkezetével, mégpedig pluralisztikus jellegével.

Csaknem tautológia, hogy a munkaerő és a már megszerzett anyagi és szellemi javak autonómiává tételének lehetősége attól függ, hogy valakinek a képességei, ereje, tudása mennyire univerzális jellegűek, mennyire konvertálhatók. [...]

Ha valakinek a tevékenysége többprofilú, ha több piacon van jelen, ha több termelési ágban vesz részt, ha világa több ökonómián, társadalmon, kultúrán nyúlik át, ha bevezette a magánmunka-gazdálkodást és kialakította annak alapformáját, az önszervező kombinátot: nem egyszerűen alkalmazkodott a mélytársadalom pluralisztikus életéhez, hanem honfoglaló mozgékonyaságával maga is pluralizálta azt. Saját autonómiájának művelésével együtt növeli a felvilág függőségét is az igazgatott alsó világtól, s így végső soron majd birtokba veszi, pluralizálja azt is.

Magyarul: nem szorul teljesen a bérre a költségvetésében, nem szorul teljesen a boltra, hogy mindennapi betevő falatját megszerezze. S ha nem fogoly és zsarolhatatlan, energiáit arra fordíthatja, hogy létrehozza és újratermelje önmagát, mint azoknak a világoknak a szükségletét, amelyekben otthon van, amelyek már az ő alkotásai is, s így nem működnek az ő működése nélkül. [...]

Visszaparasztosodás, avagy a mindennapi élet ökonómiája

Az ipari megyékben a téészesítés talán egyértelműbben és pőrőbben jelentette azt, amit bizonyára másutt is: a mezőgazdaság bekerítését, kettős értelemben. A mezőgazdasági népesség nagy részének besorozását az ipari

hadseregbe, az ipari szükségletek megkívánta mértékben; a maradék számára pedig az alárendeltséget, az egyszálra függesztettséget a megtisztított profilú, ipari mintára szervezett üzemekben, amelyek feladatát megint csak az ipar, a városok szükségletei határozzák meg. Ennek következménye a szövetkezetekre és az egyes emberekre nézve is ugyanaz volt: a *munkanélküliség*, a gazdasági lehetőségek leszűkülése. Közvetlenül, a korábban megélhetést és függetlenséget egyszerre biztosító sokoldalúság lehetőségének megszüntetésével. És emiatt és közvetve, az egyértelmű hűbéres elköteleződéssel, a centrumokba menekülve vagy helyben ragadva, mindegy, a biztonságért itt is, ott is a feltétlen lojalitás és monogámia esküjével fizetve.

A szövetkezetek szervezése a nagy ipari központok létesítésével esett egybe. Az ipar elvitte a pénzt is, elvitte az embert is. Az eszköz-, és tőkeszegény téeszek nem tudtak megélhetést és perspektívát nyújtani az embereknek, így biztosan számíthattak arra, hogy előbb-utóbb munkaerővel sem tudják kompenzálni gyengeségüket. A legtöbb tsz-vezető számára egy választás maradt: lemondani teljesen a függetlenségről, gyámság alá helyezni magát, várni a parancsot és mindig azt csinálni, amire hitelt folyósítanak, azt a gépet venni, amit éppen adnak és ezáltal megszabadulni a munkaerő gondjától mind a két értelemben: a munkaerőtől, amelyiknek munkaalkalmat kell teremteni, és a munkaerőtől, amelyik különben hiányozni fog.

A folyamat, az ipar további centralizálása, még nagyobb mamutvállalatok létrejötte, még nagyobb étvágyú munkaerőfogyasztó üzemek létrejötte, a mezőgazdaság iparosítása és centralizálása, a nagybirtokok restaurációja azóta is tart. Így a feleslegessé válástól tartó munkások és a munkaerőt gépesítéssel pótolni igyekvő téeszek egymást hajszolják bele egyre jobban abba a szituációba, amelyet az eszköszegénység és a munkaerőhiány egyaránt jellemez.

Ennek a következtetésnek a levonásához egyébként ki sem kell mozdulni Budapestről, de még a lakásból sem. A rádió naponta üzen olyan értetlen hallgatóinak, általában szakképzetlen asszonyoknak, akik a népgazdaság

(értsd: valamelyik nagyüzem) szükségleteit figyelmen kívül hagyva, arról panaszkodnak, hogy a lakóhelyükön működő, nekik munkát adó kisüzemet felszámolták. A felszámolást intéző igazgatási központok és a felszámolást sürgető és sugalmazó nagyvállalatok megszólaltatott képviselői ilyenkor úgy beszélnek a « területükön » élő emberekről, mint jobbágyaikról, mintha azoknak csakis náluk lehetne és kellene ledolgozniuk a robotot.

« A munkaerőhiány országos probléma » — háritják el a felelősséget. Ez azonban azt, és csakis azt jelenti, hogy *nekik* van munkaerőhiányuk. Nagyszámú embernek azonban és ezeknek az embereknek munkát adni képes, mozgékony, lakóhelyükre kereseti lehetőséget vivő kisüzemnek éppen az a problémája, hogy *a munkaalkalom hiányzik*, « fölösleges » munkaerejük van, vagyis a megélhetéshez szükséges munka lehetőségét és jogát vonták meg tőlük, s ahogyan az egyes üzemeken belül országos méretekben, itt, egy településen idézik elő a munkanélküliséget. [...]

Egy vidék lakosainak természetes igényük, hogy a terület erőforrásait, természeti kincseit, a munka és az élet legkülönbözőbb intézményeit és nem intézményes lehetőségeit, az igazgatás szervezeteit kezükbe vegyék és elsősorban saját érdekükben használják fel. A gazdálkodás autonómiáját, vagy a birtokba vett élet, a szabadabb élet gazdasági forrását az agrártársadalom eleven és kemény emberei — a megyei hivatalnokoktól, a szövetkezetek parancsnokain vagy gazdáin keresztül a mezőgazdasági munkásokig — az egyetlen lehetséges irányban keresik, vagyis úgy, hogy a kétes biztonságot de kétségtelen alárendelődést, fokozódó kiszolgáltatottságot jelentő hierarchikus rendbe ne engedjék bepasszírozni magukat, mert ez elkerülhetetlenül a kiskorú pozíciójába rögzíti őket. Ne adósodjanak el, ne köteleződjenek el, saját tartalékaikat mozgósítsák, saját tradícióikat igyekezzenek folytatni vagy ahhoz visszatérni. Nagyobb kockázatot és erőfeszítést vállalva, de saját útjukon járjanak, legyen tsz-szinten ugyanaz, mint azelőtt családi szinten, a jövedelem annyiad része származzon más foglalatosságból, mint a téészesítés előtt. Legyen például fafeldolgozás,

legyenek faipari üzemek, félkész és kész termékekkel, parkettakészítés, bútorgyártás, hol milyen a felkészültség.

Most is, itt is, a már kiirtott és betemetett tradíciókból feltámasztott, felelevenített és újraéledő mezővédő erdők állítják meg a nagyüzemi civilizáció pusztításait. S legfőbb, legkárosabb gazdasági, szociális és kulturális következményével, a *visszaparasztosodással* együtt, attól alig megkülönböztethetően, de mégis azzal szemben, az újraparasztosodás, a paraszti típusú tevékenység felelevenítése jelenti a reális és ígéretes erőforrást, a kesztyű felvételét, ha kevés győzelmi eséllyel és sok áldozattal jár is. [...]

E sajátos « paraszti » tevékenységet a munka és a mindennapi élet, a termelés szervezetének és az élet szervezetének egybefonódása, természetes, « ősi » egysége jellemzi. A termelőtevékenységben, a foglalkozásban mindig megmarad az önfenntartó jelleg — a képesség és adottság az önfenntartásra — még akkor is, amikor a specializáció bizonyos fokán, agrár és ipari tevékenység elkülönülésekor, ez már nem jelent egyben önellátó gazdasági egységet. [...]

A tevékenység, a foglalkozás másodlagos, nem ezen keresztül kapcsolódik az egység a társadalomhoz, nem ez szabja meg helyét és javakkal való ellátottságát. Ez pusztán eszköz a megélhetéshez, s mint ilyen, csak egyik lehetséges eszköz, felcserélhető más lehetséges eszközökkel. Sőt kialakul a törekvés arra, hogy életének valamenynyit eszközét, feltételét maga birtokolja, rendelkezzen vele, biztosítsa magát.

Megmarad az egyes ember és a közösség sokoldalúsága. Egyrészt abban, hogy életének sokféle feltételét maga állítja elő, másrészt abban, hogy sokféle tevékenységén keresztül képes bekapcsolódni a társadalom egészébe, önmagát sok mindenben szükségessé teszi és nem engedi meg, hogy egyetlen tevékenysége feleslegessé válásával maga is feleslegessé váljék. Ebben a gazdasági formában elképzelhetetlen és értelmetlen, hogy munkaerő feleslegessé váljék, hiszen itt a munkaerő — pontosabban az ember — önmaga a cél, s ezért csak valamely konkrét tevékenysége válhat feleslegessé, amelyet azonban az uni-

verzális jellegű munkaerő ilyenkor természetesen és magától értetődő módon cserél fel vagy egészít ki egy másik tevékenységgel. A gazdaság univerzális szereplői kilépnek a munkamegosztásból.

Az idővel, munkaerővel, pénzzel való gazdálkodás prózai ügyei egy bizonyos szempontból, az élő, de egyszer élő ember legfontosabb felelősségének szempontjából átváltoznak az étellel való gazdálkodás szent ügyévé: ez az élet ökonómiája. [...]

A produktivitás tehát a paraszti típusú munka vonása marad, ahol megszűnnek hatni a kontraproduktív szervezet viselkedési mintái. Ezt a munkát igyekeznek olyan adó-, és árrendszer rácsai közé szorítani, hogy a megmaradt szabadságmező még elég tágasnak és elég dúsnak tűnjék ahhoz, hogy a legvállalkozóbb kedvű, legrugalmasabb, legszorgalmasabb, legügyesebb, legmozgékonyabb, legtehetségesebb embereknek kedvük legyen nekifutni és learatni, ha az induláshoz szükséges feltételeket, szintén saját erőből, már biztosítani tudták.

Sikereik összességükben bármily jelentősek, arányaikban bármily túlnyomóak, mindig átmeneti, helyhez és időhöz kötött sikerek, amelyeket a körülmények szerencsés összejátszása tesz lehetővé. Nevezetesen az, hogy a hivatalos gazdaság átmenetileg szünetelteti kontraproduktív tevékenységét, csökkenti a kontrollt, s így a közte és a produktív erők között kialakult negatív implikáció természete szerint összeáll az egyetlen állapot, amelyben a produkció létrejöhetett: a negatív feltétel, a kontraproduktív szervezet éppen nem működik, éppen nem effektív, így adott pillanatban nincs akadálya a szüntelenül folyó alkotó tevékenység esetleges, rendkívüli eredményességének.

A visszaparasztosodás viszont a munkások túlnyomó többségének munka-, és szervezeti magatartásában és életmódjában megjelenik: a falu bekeríti az ipart az oda átvitt hatalmas mennyiségű agrár és falusi eredetű szociológiai konzervátumon keresztül. Ennek következtében és az egységes munkaerőpiac kialakulása miatt is, az iparban és a mezőgazdaságban, a városon és a falun, az állami és a szövetkezeti szektorban dolgozók képességei, maga-

tartása, törekvései és szemlélete önmagukban véve egyre közelebb kerülnek egymáshoz. Ennek ellenére a gazdaság és szociálpolitika, az ideológiákban is tükröződő módon, az igazgatás mechanizmusaival és a főnökök láncolatával olyan kasztokba préselik vissza és rögzítik a munkásokat, amelyekben, mintegy a szociológiai emlékezet parancsára, a történetileg örökletes tagozódás szerint rendeződnek egymás alá.

Így jön létre ismét az az alsó rendi státus, amelybe a tsz-dolgozók összességükben visszaszorulnak, ha közben egyéenként már munkásokká váltak is. *Parasztok*, mert az ár-, bér- és adózási rendszer alacsonyabb jogállási rendbe iktatja őket, amelyben azonos munkáért általában kisebb órabért fizetnek, ahol hosszabb a munkaidő, ahol a szociális támogatás, az egészség-, jog- és érdekvédelem annak a távolságnak megfelelően csökken a minimumra, ahogyan a centrumoktól a periféria felé, a társadalmi hierarchiában pedig lefelé haladunk.